

**ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ
МИКОЛИ СУМЦОВА 1912 – 1916 РР.****До 95-ліття із дня смерті українського вченого Миколи Сумцова (1854–1922)**

У науковому проекті українського літературознавця М. Сумцова спадщина Т. Шевченка займає особливе місце: оприлюднено понад тридцять публікацій про поета, підготовлено його біографію, укладено збірку творів. У статті проаналізовано й узагальнено окремі аспекти шевченкознавчих публікацій ученого 1912 – 1916 рр. Окреслено вагу та значення шевченкознавчих розвідок М. Сумцова для становлення й розвитку українського літературознавства в перше десятиліття ХХ ст.

Ключові слова: феномен, аспект, постать, значення, щоденник, листи, мотиви, паралелі, гуманізм, релігійність, фольклорні компоненти, етнографічні елементи.

Alla Kalynchuk. Shevchenko Studies by Mykola Sumtsov from the Period 1912–1916

The heritage of T. Shevchenko occupies a special place in research work of Ukrainian literary critic M. Sumtsov. He published more than thirty publications about the poet, prepared his biography, and compiled a collection of works. The article analyzes and summarizes certain aspects of Sumtsov's publications concerning Shevchenko from the period 1912–1916. The author emphasizes importance of Shevchenko studies by M. Sumtsov for development of Ukrainian literary criticism in the first decade of the 20th century.

Keywords: phenomenon, aspect, figure, meaning, diary, letters, motives, parallels, humanism, religiosity, folklore components, ethnographic elements.

У науковому проекті українського літературознавця Миколи Сумцова спадщина Тараса Шевченка займає особливе місце: він оприлюднив понад тридцять публікацій про поета, підготував його біографію, уклав збірку творів.

Тема "Творчість Шевченка в рецепції Сумцова" досі залишається фактично поза сферою наукового дослідження. Деякі аспекти розвідок ученого про творчий доробок Шевченка розглянуто в монографії І. Шишова [16], публікаціях О. Павлової [2] та І. Михайлина [1], проте ґрунтовного дослідження щодо шевченкознавчих студій 1912 – 1916 рр. немає, що й зумовило нашу мету – визначити внесок Сумцова в розвиток і становлення шевченкознавства першого десятиліття 20 ст. Статтю написано в контексті підготовки до видання збірки шевченкознавчих праць М. Сумцова з коментарями, бібліографією та розділом про вченого.

Шевченкознавчий доробок Сумцова 1912 – 1916 рр. проаналізуємо за хронологічно-тематичною домінантою: 1) біографічно-побутовий аспект висвітлення постаті Шевченка (студія "Причина смерті Т. Шевченко: (К 51-й годовщине смерти Шевченко)", 1912); 2) подання творчості поета як естетичного феномену ("Сны Т. Г. Шевченко: (К психологии художественного творчества)", 1913; "Этюды о Т. Г. Шевченко", 1914); 3) засвідчення всесвітньо-історичного значення спадщини Шевченка ("Памяти Лермонтова: Влияние Лермонтова на Льва Толстого и Шевченко", 1914; "Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература", 1914; "Религиозность Т. Г. Шевченко", 1914; "Гуманизм Шевченка", 1915; "Т. Г. Шевченко о немецком засилье: (Памяти поэта в годовщину смерти)", 1916); 4) представлення теми "Шевченко / фольклор / етнографія" ("Этнографизм Тараса Шевченко", 1913; "Любимые народные песни Т. Г. Шевченко", 1914).

Біографічно-побутовий аспект висвітлення постаті Шевченка зазначеного періоду – це статті Сумцова, присвячені вшануванню пам'яті поета. До цієї теми вчений не раз звертався впродовж наукової діяльності: розвідки "По случаю 21-й годовщины со дня смерти Т. Г. Шевченко (умер 26 февраля 1861 г.)",

1882; “Памяти кн. В. Н. Репниной”, 1892; “Сорок шоста роковина з дня смерті Шевченка”, 1907; “На родине Шевченко (Из поездки на Пасхальной неделе)”, 1908; “К чествованию памяти Т. Г. Шевченко”; “Несколько пожеланий (ко дню Т. Шевченко)”, обидві – 1911.

У студії “Причина смерти Т. Шевченко” (1912) ішлося про обґрунтування Сумцовим діагнозу хвороби, що призвела до трагічного 10 березня /26 лютого/ 1861 р.: він указав на офіційний документ лікарів П. Круневича та Е. Барі, які встановили, що причиною смерті поета стало захворювання – водянка. Учений спростовував твердження М. Максимовича, П. Куліша та М. Микешина, яке побутувало в оточенні Шевченка другої половини 19 ст. і зводилося до того, що саме через пиятику в поета виникла й розвинулася його недуга. Науковець посилався на спогади дочки віце-президента Академії мистецтв графа Ф. Толстого – К. Юнге, товаришів митця – М. та Ф. Лазаревських, М. Костомарова. На думку Сумцова, Шевченко, повернувшись із заслання, увійшов у коло відомих діячів науки, літератури та мистецтва Петербурга, “держал себя с достоинством, что, впрочем, подтверждается многими, близко знавшими его современниками” [8]. У статті обґрунтовано причини хвороби та ранньої смерті поета: десятиріччя заслання, переходи по етапу, тяжкі форми ревматизму й цинги, перенесені ним, – усе це могло, очевидно, вплинути на здоров'я поета [8]. Також учений спростував думку М. Лободовського про поему “Марія”, котру Шевченко нібито написав на підпитку: “Поэмы, в том числе и “Мария” Шевченко, требовали для своего выполнения большого времени и трезвой обдуманности. То, что не нравится М. Ф. Лободовскому, явилось результатом не вина, а сознательного уклонения поэта от христианской поэтической традиции в сторону модной в его время рационалистической теории Штрауса. Поема “Мария” написана трезво, даже черезчур трезво, в духе сухой немецкой рационалистической философии. По форме, по стилю она ясна и прозрачна” [8]. Далі дослідник указав на твори Шевченка, де поет використав 2-3 п'яницькі пісні, узяті з усної словесності.

У науковому доробку Сумцова аналізованого періоду були статті, у котрих *творчість поета подано як естетичний феномен*. Зокрема, на цьому вчений акцентував іще у своїх перших дослідженнях: “О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко” (1898), “Стихотворение “Сонце заходить” в бытовой и литературной обстановке” (1902), “Шевченко (Тарас Григорьевич)” (1903), “Последнее стихотворение Т. Г. Шевченко “Чи не покинуть нам, небога”” (1911) та ін. У 1913 р. Сумцов опублікував статтю “Сны Т. Г. Шевченко: (К психологии художественного творчества)”, у якій розкрив власне бачення форми сну в доробку будь-якого письменника: “Хождения, полеты, быстрая смена картин и действий, и частная, субъективная авторская психология, в зависимости от личных впечатлений и настроений” [10, 3]. Науковець з'ясував різновиди сновидінь у творчості Шевченка, припускав, що він вірив у них, наводив приклад, коли поет уважно поставився до розповіді про сон свого товариша А. Козачковського (лист до А. Козачковського від 30 червня 1853 р.). Літературознавець визначив твори митця, написані у формі сну, а також вірші, листи, щоденник, що містили описи чи розповіді про сновидіння. У листі до М. Шевченка від 15 листопада 1839 р. з Петербурга бачимо опис сну поета, коли йому приснилися його рідні та батьківщина – с. Кирилівка. Сумцов навів уривки зі щоденника про сні поета переважно в останній рік заслання, що відтворювали настрої, думки і спогади про Україну, родичів, товаришів (як-от записи 18 червня, 3 липня, 6 липня, 7 липня, 9 липня, 12 липня, 17 липня, 19 липня, 29 липня, 3 вересня, 5 вересня, 15 вересня – усі 1857 р. та ін.).

Науковець спробував згрупувати й проаналізувати форми сновидінь у митця: 1) з погляду загальної психології художньої творчості; 2) з кута бачення творчості Шевченка (розглянув його твори, написані у формі сну). До першої групи Сумцов зарахував сні Шевченка, коли йому ввижалося, як він гуляє містами, зокрема Петербургом, Москвою, Лубнами, бесідує із друзями (М. Лазаревським, П. Кулішем, С. Гулаком), бачить постаті негативних персонажів (Петра І, Д. Бібікова, Л. Дубельта) тощо. До другої групи вчений включив твори, написані у формі сну, що зафіксовано в заголовку (“Сон – У всякого своя доля”, 1844, “Сон – Гори мої високі”, 1847 і “Сон – На панщині пшеницю жала”, 1858). Щодо другого й третього творів Шевченка – науковець лише переказав їхні сюжети, натомість поему “Сон” спробував проаналізувати. На думку дослідника, пишучи твір, Шевченко послався на переказ власного сну: “Это не литературная форма, придуманная автором с задней целью, не преднамеренный памфлет, рассчитанный на внимание толпы, а повествование о сне, написанное со свойственным сну преувеличением и с откровенностью неосторожного поэта, человека прямого, по свойственной всем поэтам черте, сильно подчинявшегося известному образу, всплывшему в уме, на яву или во сне; носится поэт тогда с назойливой мыслью, мучается, пока не отрешится от нее в форме художественного изложения – в слове, стихах, красках или звуках. На самом построении и на содержании стихотворения “У всякого своя доля” лежит печать сонного его происхождения, и, мало того, по признанию самого автора, написанного в хмелю” [10, 8]. Треба визнати, що зазначена оцінка форми вираження сну видається суперечливою. Сумцов пояснив, що прийомом сну і “польотом у вісні” як його різновидом “об’ясняються грубые образы и выражения, о чем Т. Г. впоследствии сожалел и за что он претерпел в жизни много горя и лишений” [10, 9]. Не оминув літературознавець і творів Шевченка, написаних під впливом сновидінь або з мотивом сну, – поеми “Мар’яна-черниця”, 1842, “Відьма”, 1847, віршів “Буває, в неволі іноді згадаю”, 1850, “Сестрі”, 1859, “Л.”, 1860. Знаючи про розробки вчених кінця 19 – початку 20 ст., розуміючи природу та усвідомлюючи її складність, Сумцов закликав як вивчати індивідуальні риси доробку письменника, так і застосовувати порівняльні дослідження в межах окресленої проблеми.

У статті “Етюди о Т. Г. Шевченко” (1914) науковець приділив увагу аналізу окремих творів (як-от вірш “Буває, іноді старий”, пов’язаний із біографією поета), огляду маловідомих на той період щоденника й листів митця. Під час розгляду елегії-інтроспекції “Буває, іноді старий” Сумцов нагадав про обставини перебування Шевченка на засланні, зокрема про його хвороби 1847 р. (лист до М. Лазаревського від 20 грудня 1847 р. з Орської фортеці), 1848 і 1852 рр., про його участь у складі Аральської описової експедиції (1848 – 1849 рр.) О. Бутакова, коли він із Раїмського укріплення вирушив на Косарал. Відомо, що під час зимівлі 1848 – 1849 рр. поет написав понад 70 поетичних творів, сповнених глибоких переживань, спричинених неволею й самотністю. На думку дослідника, саме за таких драматичних життєвих обставин Шевченко й створив орієнтовно в січні – квітні 1849 р. в Раїмі вірш “Буває, іноді старий”, у якому розробив мотив добра, надії, молодості, самотності, старості, смерті. Сумцов навів приклади й інших творів поета, що демонструють різноманітність засобів поетичного втілення названих мотивів: “Огні горять, музика грає” (1850), “Минули літа молодії” (1860), “Та не дай, Господи, нікому” (1848), “Ой гляну я, подивлюся” (1848). Науковець визначив їх так: у вірші “Огні горять, музика грає” згадка про молодість і надію мимобіжна, як-от: “Минула молодість моя” [14, с. 3]; в елегіях “Минули літа молодії” – на рівні монологу-роздуму ліричного героя-поета; “Та не дай, Господи, нікому” – тут

ліричний герой звертається до Бога із проханням уберегти й інших від драми, котру він переживає: “Та не дай, Господи, нікому, / Як мені тепер, старому, / У неволі пропадати, / Марне літа коротати” [15, 78]. Сумцов наголосив, що зажурливе самовизначення “старий”, котре приклав до себе в 1848 р. на 35 році життя Шевченко [14, 4], увиразнює семантику незворотності часу, втраченого в неволі, цю ж лексему вжив поет і у вірші “Ой гляну я, подивлюся”.

Учений спостеріг, що ліричного героя визначено епітетом “старий”, проте його розкрито із психологічної позиції – тут передано його сповідь. Також він роз’яснив уживання лексеми “зрадів”. На думку дослідника, ліричний герой відчував необхідність “добро якесь комусь зробіть” [15, 198]. Саме доброта відроджує його “душу і думу”, вияв радості і надії “не раз барвінком зацвіте” [15, 198], що пояснюється через розгорнуте порівняння: “Святеє сонечко загляне, / І в темній ямі, як на те, / Зелена травка поросте” [15, 198]. Вірш “Буває, іноді старий” вразив Сумцова глибоко філософським ідеями добра, надії, любові до ближнього, науковець підкріпив свою оцінку покликанням на статтю французького педагога Е. Р. Л. де Лабуле про прогрес (1869) та спогадами К. Юнге про Шевченка.

Другу частину статті “Етюди о Т. Г. Шевченко” присвячено огляду щоденника. Якщо його поезія в перші десятиліття 20 ст. привертала увагу українських дослідників, то про щоденник митця з’явилося лише кілька праць: “Дневник поэта-мученика” (1910) М. Могилянського та “Шевченко в своем Дневнике” (1914) С. Єфремова. Сумцов уважав своїм обов’язком так само звернутися до малодослідженого твору. Він нагадав читачеві, що свій щоденник Шевченко писав від 2 червня 1857 р. до 13 липня 1858 р., наголосивши на особливій рисі “Журналу”: “отличается необыкновенной откровенностью” [14, 7]. На думку дослідника, незважаючи на слабку початкову освіту Шевченка та хаотичне читання книжок, щоденник мав численні мистецькі замальовки про художників, пам’ятки культури, архітектури, історію – усе це говорило про спостережливість і вишукані смаки поета. Сумцов назвав іще одну рису вподобань Шевченка, коли митець намагався зацікавити громадськість і популяризувати гравюру акватинти як різновид офорту (запис 26 червня 1857), висловлював своє ставлення до багатьох письменників і художників. Учений уважав твір Шевченка літературною пам’яткою і розглядав його серед кращих щоденників 19 ст.

Третя частина статті – огляд Шевченкового листування. Сумцов, посилаючись на видання В. Яковенка 1911 р., у якому зафіксовано 157 листів Шевченка і до Шевченка, що стали важливим матеріалом для біографії поета, спробував їх розглянути. Науковець розбив листи на групи за основними темами й мотивами: замилювання митця природою та Всесвітом; повага до жінки; любов до дітей; пошанування рідної мови та мистецтва; любов до свободи (волі). На думку вченого, саме вони зіграли важливу роль у житті Шевченка, позаяк підтримували й допомагали йому вижити і створити поезію світового значення.

У доробку М. Сумцова бачимо публікації *про всесвітньо-історичне значення спадщини Шевченка*. До теми “Шевченко і літературні впливи / запозичення / наслідування / паралелі” Сумцов не раз звертався впродовж наукової роботи, означивши її в кількох аспектах: Шевченко й усна словесність; Шевченко та Г. Сковорода; Шевченко та Г. Квітка-Основ’яненко; Шевченко й А. Метлинський; Шевченко й А. Міцкевич; Шевченко та російські поети (В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов). Наприклад, у студії “Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература” (1914) вчений запропонував розглядати творчість українського митця серед поетів світового масштабу: “Шевченко – один из величайших

славянських поетів, член славного триумвірата (Пушкін, Шевченко, Мицкевич) [11].

Уперше в українському літературознавстві Сумцов спробував порівняти творчість Лермонтова та Шевченка в статті “Памяти Лермонтова: Влияние Лермонтова на Льва Толстого и Шевченко” (1914): “Хотя о влиянии Лермонтова на Шевченко до сих пор не было речи, но вопрос этот можно поставить, и мы можем решить его в положительном смысле, что, разумеется, несколько не умаляет глубокой самостоятельности гениального украинского поэта” [7]. Науковець нагадав, що Шевченко в щоденнику схвально відгукувався про поезію М. Лермонтова (запис 28 липня 1857 р.). Український митець захоплено висловився про вірш Лермонтова “Выхожу один я на дорогу”, назвав його “лучшей молитвой Создателю” (там само), в іншому місці – ремінісценція з вірша Лермонтова “Тучи”, 1840 (запис 20 вересня 1857 р.). Сумцов припустив, що балада Шевченка “Причинна” та вірш Лермонтова “Молитва” (“Я, Матерь божия, ныне с молитвою”, 1837) схожі. Очевидно, він мав на увазі образні та інтонаційні перегуки обох творів. Про спільний мотив учений говорив і щодо послання Шевченка “N. N. – Така, як ти, колись лілея” (1859) і наведеної вище “Молитви” Лермонтова. Сучасні дослідники не раз зверталися до проблеми творчих зв’язків між Лермонтовим і Шевченком, зокрема зауважували текстову близькість окремих рядків (“Пророк”, 1826 – “Тризна” Шевченка), тему Кавказу (“Измаил-Бей”, “Валерик” – “Кавказ”), схожість мотивів і настроїв героїв, які борються проти російського поневолення (“Мцири” – “Тризна”), мотив богоборництва (“Испанцы”, “Покаяние”, “Демон”, “Исповедь” – “Кавказ”, “Єретик”, “Неофіти”, “Гімн черничий”), спільні мотив про нещасливе кохання (“Балади”, 1831 – “У Вільні, городі преславнім”), декабристську тему (“Последний сын вольности”, “Памяти А. И. Одоевского”, “Кинджал” – “Неофіти”) [3, 736–737].

Сумцов упродовж наукової діяльності докладав зусиль щодо належного вшанування пам’яті Шевченка. Він був стурбований тим, що в 1911 і 1914 рр. роковини смерті поета не згадувалися на сторінках газет і журналів, та й молитовну літургію спочатку було заборонено. Статтю “Религиозность Т. Г. Шевченко” (1914) вчений присвятив тим сумним датам, водночас спробувавши реконструювати релігійні погляди митця; традиційно розглядав поета як щиро віруючу людину: “Шевченко принадлежит к первому разряду – поэтов Божией милостью, по приговору истории; за ним прочно укреплено почетное место во всемирной литературе. Все поэты Божией милостью религиозны <...> Шевченко, как поэт милостью Божией, не был атеистом и не мог им быть” [9].

Літературознавець чітко окреслив гуманізм Шевченка – любов до добра, ідеал любові до людини / народу / слов’ян, прощення й усвідомлення власної гідності. Він наголосив, що в пошуках апостольства поет “исходил из Евангелия, в которое вчитывался со всей страстью горячего, любящего сердца” [9]. Учений зазначав, що про зачитування ранньохристиянським твором Шевченко писав у листах до княжни В. Рєпніної від 1 січня 1850 р. та від 7 березня 1850 р. (обидва – з Оренбурга). Сумцов спостеріг, що митець із повагою ставився до традиції обряду поховання в Україні, коли померлого погребали на території садиби, у садку або на пагорбі; образ смерті з косою в руках, узятий із народної поезії, наближений до християнської літературної та іконописної традицій (“Косар”), опис цвинтаря – до християнської смиренної православно-народної картини (“Ми вкупочці колись росли”) [9]. Науковець окреслив Шевченкове сприйняття біблійних текстів, його стиль спілкування з Богом як поважне до нього ставлення (запис у щоденнику 28 липня 1857 р., вірш “Чи не покунуть

нам, небого”, 1861). Водночас ліричний герой, промовляючи молитву до Бога, закликав осудити грішників (тобто кріпосників, панство). Такі твори, у котрих митець вимагав швидкого і справедливого суду для панства, Сумцов порівнює з аналогічними віршами М. Лермонтова.

Учений спробував розглянути Шевченкову поему “Марія” 1859 р. (до нього вперше незакінчене дослідження “Шевченкова “Марія”” [1913] оприлюднив І. Франко¹). Сумцов окреслив історію виникнення задуму твору (навів листи Шевченка до княжни В. Рєпніної від 1 січня 1850 р. і 7 березня 1850 р.), уважав його найслабшим і недослідженим, пояснивши свою думку нечіткою його композицією (складається з чорнових окремих етюдів, картин): “Автор набрасывал их на листках, в разное время, при разном настроении, сложил их в биографическом порядке, и потом, после его смерти, листки пошли в печать, без обработки, помимо желания автора в то время, когда он набрасывал. Оттого окончание вышло запутанным; оттого пастушеская сценка с кормлением коз повторяется несколько раз; оттого неудачно украинизированы страны и люди Востока; рядом с ярким восточным рисунком неожиданно выступают излюбленные автором украинские литературные мотивы” [9]. Проте дослідник наголосив, що вищезазначені моменти не применшували значення поеми, адже вона “мягкого и гуманного колорита; в лучших своих местах она говорит о возвышенном молитвенном настроении автора и его молитвенных обращениях к Пресвятой и Пречистой Деве Марии” [9].

Своєрідним доповненням і продовженням попередньої розвідки є стаття Сумцова “Гуманізм Шевченка” (1915). Ідеали гуманності дослідник спостеріг у всій творчості митця. Він помітив їх у ранній поезії (“На вічну пам’ять Котляревському”, 1838; “Катерина”, кінець 1838 початок – 1839; “Сова”, 1844), у період заслання (“Заросли шляхи тернами”, 1849; “Буває, іноді старий”, 1849; “Ми восени таки похожі”, 1849), в останній період творчості (“Відьма”, 1858 та ін.). Сумцов помітив особливу рису гуманістичних ідеалів Шевченка, котрі під впливом тяжких обставин (кріпацтво, арешт, заслання) ставали універсальними (любов до всіх поневолених слов’ян, згодом – всеосяжна людяність і гармонія), про що свідчив заклик поета “Любіться, брати мої” (з вірша “Згадайте, братія моя” із циклу “В казематі”, 1847). Науковець наголосив: у щоденнику Шевченко часто говорить про всепрощення і найвище підносить любов до людини (це впливало, на його думку, із традиційного розуміння християнства), а Ісуса Христа називає “Спасителем-человеколюбцем” (записи 13 червня і 15 липня 1857 р.). Учений наголосив, що Шевченко понад усе цінував людську гідність; навів приклад із щоденника, де поет розповів про свою зустріч із сином П. Енгельгардта Василем Енгельгардтом (1828–1915), яку організував С. Гулак-Артемівський 14 квітня 1858 р.; зазначив, що про почуття людської гідності йдеться й у поемах “Катерина”, “Наймичка”, “Відьма” та ін.

У статті Сумцов говорить про ще одну рису гуманізму Шевченка – його любов до дітей, найяскравішими вираження якої вважав лист митця до А. Козачковського від 30 червня 1853 р. з Новопетровського укріплення, поему “Княжна” (1847), вірш “І досі сниться: під горою” (1850). Науковець нагадав, що про доброзичливість поета та любов до дітей висловилися й сучасники поета – К. Юнге (“Спогади про Шевченка”, 1873), Наталка Полтавка (“Споминки про Т. Шевченка”, 1892), З. Недоборовський (“Мої спогади”, 1893).

Сумцов уважав, що гуманістичний ідеал формувався в поета під впливом української традиції (глибоке знання народної словесності, особливо пісень, обрядів, побуту), ідей Кирило-Мефодіївського братства, нової української літератури (твори Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ’яненка, А. Метлинського).

¹ ЗНТШ. – 1913. – Т. 119–120. – С. 348–356.

Отже, учений спробував з'ясувати риси Шевченкового гуманізму і дійшов висновку, що основним пафосом його творчості стали любов до життя, правди, повага до людини, її свободи та гідності, любов до України: “В залежності від особистого гуманізму Шевченка, в котрім яскраво відбився гуманізм його народу, і твори Шевченкові повнісенькі гуманним почуттем та ласкою до усіх народів, найбільш до рідного краю України, до всіх людей, найбільш до бідолашних жінок покриток та їх байструків, до живих і померших” [4, 26].

У невеликій публікації “Т. Г. Шевченко о немецком засилье: (Памяти поэта в годовщину смерти)” (1916) Сумцов загострив тему, пов'язану з утіленням ідей “панславізму” у творчості митця, серед інших – про визволення поневолених слов'янських народів із-під гніту різних імперій. На думку науковця, у ранньому доробку поет обстоював поширену серед братчиків ідею “панславізму”. Учений наголосив, що вже у творах на історичну тематику він відстоював думку про незалежність України, її осібний шлях серед слов'янських народів, нагадав, що ідею про захист власних традицій і культури Шевченко проговорив у листі до М. Осипова від 20 травня 1856 р.

Висвітлення Сумцовим теми “Шевченко / фольклор / етнографія”. Загальновідомо, що українська народна словесність стала чи не головним джерелом для літературної творчості багатьох українських письменників 19 ст., оскільки саме вона передавала світ глибоких почуттів, власне народний ідеал людини. Учений вважав, що найважливішим для формування та розвитку Шевченка як митця був вплив на нього українського фольклору. Перші спостереження на зазначеному полі він зробив іще в статті “О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко” (1898), де торкнувся проблеми “Шевченко й усна словесність”, зокрема питань, пов'язаних із витоками Шевченкових творів. На думку науковця, поет поклав у їх основу народну словесність, розглядав її найближчим джерелом і головним посібником для творчості, уважав наближеною до козацького епосу, за образами – до “Слова о полку Ігоревім” [6, 211].

Сумцов наголосив, що “душа Шевченко до такой степени насыщена народностью, что всякий, даже посторонний, заимствованный мотив получает в его поэзии украинскую национальную окраску” [6, 214]. Це дало йому можливість виокремити кілька чинників власне поетової творчості – народність зовнішню (запозичень і наслідувань) та народність внутрішню, психологічно спадкову [6, 214]. До зовнішніх (запозичених) мотивів науковець зарахував народні пісні, що їх залучав Шевченко повністю або частково, переробки (стилізації), місцями лише згадки; легенди, казки, приказки, прислів'я, перекази (траплялися рідше); повір'я і звичаї; багато образів взято з народної поезії; порівняння та символи, що їх запозичив поет; алюзії на фольклорні твори; ремінісценції з них. Літературознавець охарактеризував народність внутрішню як таку, що “определяется далее его мирозерцанием, излюбленными его точками зрениями на внешнюю природу и на общество, причем в отношении к обществу выделяется элемент исторический – его прошлое, и элемент бытовой – современность” [6, 216].

Стаття Сумцова “Любимые народные песни Т. Г. Шевченко” (1914) стала продовженням попередньої публікації, де вчений обґрунтував власні спостереження щодо впливу на поета українського фольклору, зокрема вказав на розкидані по збірці “Кобзар” повір'я, казки, легенди та інші етнографічні елементи, найбільше уваги приділивши питанню залучення Шевченком народних пісень (різних за жанрами – історичних, колискових, весільних, жартливих та ін.), навів їх приклади.

Поділяючи думку І. Франка¹, Сумцов наголошував не лише на фольклорному компоненті доробку Шевченка, а й на літературних паралелях, зіставляючи його спадщину із творами Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, А. Метлинського, А. Міцкевича, В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Майкова, Ф. Тютчева, Є. Баратинського, В. Вордсворта².

Тема впливу української народної традиції на творчість Шевченка-митця не раз ставала предметом дослідження на початку 20 ст. Етнографічний аспект його поезії зацікавив Сумцова. Науковець уперше в шевченкознавстві розглянув народні основи його доробку. Зокрема, у статті "О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко" він сформулював вплив української етнічної стихії на митця: "Крайне трудно, почти невозможно, определить, где кончается малорусская народная поэзия и где начинается личное творчество Шевченко" [6, 211].

У розвідці "Этнографизм Тараса Шевченко (Памяти В. Ф. Миллера)" (1913) Сумцов розвинув зазначену тезу, зосередивши увагу переважно на використанні митцем народних джерел, порівняв його "Кобзар" із фольклорними збірками П. Чубинського, Я. Головацького, І. Манжури, Б. Грінченка: "Он дает нечто такое, чего не дает и не может дать ни один этнографический сборник, нечто неуловимо важное для развития этнографических интересов и изучений" [13, 90]. У публікації йшлося про відтворення Шевченком родинних стосунків, весільного та поховального обрядів (або їх елементів), його ставлення до жінки (особливе – до дівчини-покритки), дітей (найбільше до байстрюків), указано на широке залучення поетом мотиву долі/недолі, злигоднів у народному стилі, фольклорної поетики (епітетів, порівнянь, прислів'їв, приказок), про вживання ним образів і символів народних казок, повір'їв, легенд, переказів. Сумцов наголосив, що і поезія, і щоденник Шевченка містять чимало інформації з побуту та культури різних народів (він не забував нагадати й про українські традиції та обряди). Наприклад, науковець указав на виклад митцем легенди про кавказького розбійника, широко вживану в апокрифічних переказах про казахське поклоніння дереву, легенду про походження назви гори Святославової в маєтку князя Воронцова в с. Мошни, на опис похоронного обряду в туркменів і казахів, на переказ повір'я уральських козаків про душу самогубця й обряд його поховання, на традиції вшановування могил померлих у туркменів і казахів. Даючи огляд етнографічних аспектів творчості Шевченка, Сумцов не зміг обійти увагою й суто фольклорний складник поетового доробку. Учений назвав жанри народних пісень (колискові, весільні, історичні, жартівливі, соціально-побутові та ін.), які митець записував, переробляв, любив співати і вживав їх у поезії, рідше – прозі, щоденнику, листах, указав на частотність використання (одні – дослівно, по пам'яті або за записами, інші – більше або менше змінено, деякі – тільки названо). У висновках учений висловився про вміння Шевченка користуватися народною піснею: "Он пользуется ими с большим мастерством, вводит их в тесную связь с личным творчеством, до такой степени тесную, что местами трудно определить, где кончается заимствование и где начинается личное творчество" [13, 102].

Отже, висвітлення Сумцовим важливих із погляду сучасної науки окремих проблем етнології – це швидше дослідницькі й концептуальні його інтерпретації творчості поета, оскільки для нього поняття етнографізму досить розлоге. Про це свідчить запропонований підхід до тлумачення основ творчості митця, проголошений у 1898 р.: "*Народность* Шевченко <...> слагается из двух родственных элементов – а) народности внешней, заимствований, подражаний

¹ Франко І. Передне слово [до видання "Перебенді" Т. Г. Шевченка]. – Львів, 1889.

² Докл. див. статтю: Сумцов Н. Стихотворение "Сонце заходить" Т. Г. Шевченко в бытовой и литературной обстановке // Южный край. – 1902. – 26 февр.

и б) народности внутренней, психически наследственной. Определение внешних, заимствованных элементов не трудно; для этого достаточно ознакомиться с этнографией и подыскать прямые источники в народных сказках, поверьях, песнях, обрядах. Определение внутренних психологических народных элементов весьма затруднительно и в полном объеме невозможно. У Шевченко есть те и другие элементы; но при этом основные психологические так широки, что придают общую окраску всей его поэзии и сообщают ей большую колоритность” [6, 214].

Шевченкознавчі дослідження М. Сумцова 1912 – 1916 рр. проаналізовано за хронологічно-тематичним критерієм, у них учений висвітлив біографічно-побутові чинники життя Шевченка, подав творчість поета як естетичний феномен, визначив усесвітньо-історичне значення спадщини митця, спробував з’ясувати вплив фольклору та етнографії на його творчість.

Нині важко уявити процес становлення шевченкознавства кінця 19 – початку 20 ст. без досліджень у цій царині М. Сумцова. Він став одним із тих українських учених, хто започаткував наукове вивчення творчості Т. Шевченка, сформулював коло концептуальних проблем і завдань для подальшого розвитку цієї галузі літературознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлин І. Сумцов Микола Федорович // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Київ, 2015. – Т. 5. – С. 1013–1014.
2. Павлова О. Тема Т. Г. Шевченка у науковій спадщині М. Ф. Сумцова // Шевченкіана на початку ХХІ століття: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 25 берез. 2004 р. – Харків, 2004. – С. 177–187.
3. Охріменко О. Лермонтов М. Ю. // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Київ, 2013. – Т. 3. – С. 736–737.
4. Сумцов М. Гуманізм Шевченка // Збірник пам’яті Тараса Шевченка (1814–1914). – Київ, 1915. – С. 24–30.
5. Сумцов Н. Любимые народные песни Т. Г. Шевченко // Украинская жизнь. – 1914. – № 2. – С. 18–23.
6. Сумцов Н. О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – № 2. – С. 210–228.
7. Сумцов Н. Памяти Лермонтова: Влияние Лермонтова на Льва Толстого и Шевченко // Южный край. – 1914. – 2 окт.
8. Сумцов Н. Причина смерти Т. Шевченко: (К 51-й годовщине смерти Шевченко) // Южный край. – 1912. – 26 февр.
9. Сумцов Н. Религиозность Т. Г. Шевченко // Южный край. – 1914. – 16 февр.
10. Сумцов Н. Сны Т. Г. Шевченко: (К психологии художественного творчества). – СПб., 1914. – 10 с.
11. Сумцов Н. Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература // Южный край. – 1914. – 24 янв.
12. Сумцов Н. Т. Г. Шевченко о немецком засилье: (Памяти поэта в годовщину смерти) // Южный край. – 1916. – 26 февр.
13. Сумцов Н. Этнографизм Тараса Шевченко (Памяти В. Ф. Миллера) // Этнографическое обозрение. – 1913. – Кн. 98 – 99. – № 3 – 4. – С. 88–102.
14. Сумцов Н. Этюды о Т. Г. Шевченко. – Харьков: [1914]. – 16 с.
15. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ, 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 782 с.
16. Шишов І. Українознавець (Спроба першого прочитання наукових праць М. Ф. Сумцова): Дослідження. – Харків, 2000. – 171 с.

Отримано 12 квітня 2017 р.

м. Київ